

Jurja Steenmeijer

Professionele autonomie in sociaal werk

Een model voor
verantwoord
handelen

Professionele autonomie in sociaal werk

Professionele autonomie in sociaal werk

Een model voor verantwoord handelen

Jurja Steenmeijer

u i t g e v e r i j | C
c o u t i n h o

bussum 2022

www.coutinho.nl/professioneleautonomie

Je kunt aan de slag met het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit reflectievragen, opdrachten en tips om verder te lezen en te kijken.

© 2022 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Crisja Ran, Haarlem

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN: 978 90 469 0765 8

NUR: 741

Voorwoord

Als je als student of professional in het sociaal werk maar één boek zou kunnen lezen over je professie, dan zou het dít boek moeten zijn.

En wel om de volgende redenen. Het boek is geschreven door een sociaal werker. Auteur Jurja Steenmeijer kent de praktijk van het mooie vak goed. Daardoor kan zij de theorie over de professie heel goed met de praktijk verbinden.

Nog nooit eerder is er voor een boek over de professie sociaal werk geput uit een bijzondere bron: het spreekuur van de beroepsvereniging voor sociaal werkers. Vele jaren sprak de auteur met sociaal werkers over hun ervaringen, problemen en dilemma's in de dagelijkse praktijk. Omdat professionals in het spreekuur vertrouwelijk van gedachten kunnen wisselen met de beroepsvereniging, levert dit bijzondere kennis over het beroep op. Deze kennis van de beroepsgroep gaat vaak over wat goed handelen is in het belang van de cliënt.

Naast de bezoekers van het spreekuur van de beroepsvereniging sprak de auteur de afgelopen jaren ook met veel studenten en sociaal werkers over belangrijke onderwerpen als professionele autonomie en beroepsethiek.

Jurja is niet alleen sociaal werker, maar ook ethica en auteur van de nieuwe beroepscode voor alle sociaal werkers. Zij heeft daarmee de expertise om over de vraag 'wat is goed sociaal werk?' deskundig te schrijven.

En 'goed sociaal werk' voor de bewoner of cliënt speelt zich af in een soms complex krachtenveld. Het mooie van dit boek is dat je als sociaal werker een handzaam handelingsmodel krijgt aangereikt dat je helpt je vak goed uit te oefenen.

Een belangrijk kenmerk van een professie is dat er een door de beroepsgroep zelf vastgestelde en geaccepteerde *body of knowledge* is. Of je nu arts wordt of sociaal werker, er is specifieke kennis voor de beroepsuitoefening nodig. Een deel van die kennis wordt ook wel de 'professionele standaard' genoemd. Juist in een tijd dat het hoger beroepsonderwijs in de ban is van flexibilisering en gepersonaliseerd onderwijs, en daarmee de relatie tussen opleiding en beroep diffuus laat worden, is het extra belangrijk dat er een boek verschijnt dat laat zien wat iedere professional over zijn van vak moet weten.

Dat studeren ook leuk kan zijn bewijst dit boek: je gaat je (toekomstige) beroep beter begrijpen. Ik las het boek met veel plezier. Het is een aantrekkelijke en deskundige inwijding in een bijzonder vak!

Jan Willem Bruins
Directeur BPSW

Inhoud

Inleiding	9
Deel 1 Theorie	15
1 Sociaal werk als professie	17
1.1 Herkomst van het begrip 'professie'	18
1.2 Wat maakt een beroep tot een professie?	19
1.3 Is sociaal werk een professie?	22
1.4 Professionaliseringsprocessen	24
1.5 De professionele kenmerken van sociaal werk	26
2 Collectieve aspecten van sociaal werk	31
2.1 Beroepsprofiel	34
2.2 Beroepsopleiding	34
2.3 Beroepsvereniging	35
2.4 Beroepscode	36
2.5 Beroepsregistratie	39
2.6 De professionele standaard	43
2.7 Professionele toetsing	43
2.8 Professioneel statuut	48
3 Discretionaire ruimte	51
3.1 Definities van discretionaire ruimte	51
3.2 Denkers over discretionaire ruimte	53
3.3 De anatomie van discretion	56
3.4 Discussie over de wenselijkheid van discretionaire ruimte	58
3.5 Professionele handelingsruimte onder druk	61
Deel 2 Model	65
4 Kaders van de professional	67
4.1 Cliënt(systeem) en hulpverlener	68
4.2 De professionele lijn	69
4.3 De institutionele lijn	71
4.4 De logica's van Freidson	74

5	De relationele dimensie	77
5.1	De cliënt	77
5.2	De werker	82
5.3	De professionele relatie	87
6	Institutionele lijn	93
6.1	Wetgeving	94
6.2	Relevante wetgeving	95
6.3	Overheidsbeleid	109
6.4	Organisaties	113
6.5	De actoren in het midden	117
7	Technisch-instrumentele dimensie	119
7.1	Wat is kennis?	120
7.2	Soorten kennis	124
7.3	Kennis toepassen	128
7.4	Standaarden voor de praktijk	133
7.5	Het ontwikkelen van standaarden	135
8	Ethisch-normatieve dimensie	139
8.1	Ethiek	140
8.2	Praktijk van het beroep	143
8.3	Beroepscode	147
8.4	Ethiek vanuit de filosofie	157
8.5	Ethische competenties	166

Deel 3 Praktijk

171

9	Werken met het handelings-model in de praktijk	173
9.1	Competenties oefenen door middel van een beraad	173
9.2	Stappenplan	175
9.3	Argumenteren	178
10	Professioneel handelen	187
	Tot slot	197
	Bijlage — Beroepscode voor professionals in sociaal werk	199
	Literatuur	219
	Register	225
	Over de auteur	239

Inleiding

Alhoewel er veel discussie is over de vraag of sociaal werk een professie is, is men het er over het algemeen over eens dat sociaal werkers meer zijn dan uitvoerders van beleid of wetten. Hun dagelijkse werk vraagt om de ruimte om te kunnen afstemmen op mensen met wie ze werken. Men is het er over het algemeen ook over eens dat sociaal werk zich niet volgens standaardprocedures of recepten laat uitvoeren. In elke situatie moet opnieuw gekeken worden naar wat nodig of gewenst is, en wat daarop een passend antwoord is.

Mensen tot hun recht laten komen – de centrale opdracht voor sociaal werkers – is een zoektocht, samen met de cliënt maar ook altijd binnen de context. Die context is de directe sociale en fysieke leefomgeving, maar ook de mesostructuur van gemeenschappen en de macrocontext van de samenleving als geheel. Die context in smalle en brede zin heeft invloed op het werk en geeft er richting aan. Want alhoewel professionals ruimte hebben – we gaan op die ruimte in dit boek uitgebreid in – is die ruimte niet onbegrensd. Er zijn veel kaders waarbinnen de professional het werk verricht. Over het algemeen zijn die kaders behulpzaam bij het werk. Ze geven richting en steun, en je hoeft niet voor elke situatie opnieuw het wiel uit te vinden. Tegelijkertijd kunnen de kaders ook veel aandacht vragen en een bepalende rol opeisen. Soms is dat terecht, zoals bij wettelijke bepalingen. Maar soms perkt dit de ruimte van de professional om zelfstandig en onafhankelijk te beslissen in. Professionals kunnen dan de missie van het beroep en de specifieke behoefte van de cliënt uit het oog verliezen en de gestandaardiseerde kaders leidend laten zijn. In dit verband wordt gesproken over professionele autonomie, het zelfstandig en onafhankelijk beslissen over de ‘goede’ handelingsrichting, of dat nu een interventie, een advies of een ingrijpend besluit is.

Meer ruimte voor de professional

De roep om *meer ruimte voor de professional* klinkt al jaren. In de Jeugdwet van 2015 is het zelfs een van de transformatiedoelen. Tegelijkertijd is er een toenemende druk op de professional om zich te verantwoorden voor het handelen. Dat maakt het voor de sociaal werker niet altijd makkelijker. De opdracht om meer ruimte te nemen om bijvoorbeeld maatwerk te leveren, vraagt om een inhoudelijke verantwoording van dat maatwerk. Die verantwoording moet vaak worden uitgelegd aan werkgevers en financiers, die de overwegingen van professionals niet altijd kunnen volgen.

Professionals beslissen graag autonoom binnen hun handelingsruimte, en tegelijkertijd zien we ook een soort gehechtheid aan de standaarden en kaders. Het geeft zekerheid om terug te kunnen vallen op dat wat is vastgelegd, want je kunt je op die manier goed verantwoorden. Soms wordt dat professionals verweten, dat ze meer bezig zijn met het verantwoorden van wat ze doen dan dat ze aansluiten bij dat wat mensen daadwerkelijk nodig hebben. Er wordt in dat verband veel gesproken over 'maatwerk'. Sociaal werk is echter vrijwel altijd maatwerk, in de zin dat het dient aan te sluiten bij wat mensen nodig hebben, in hun specifieke context. Maatwerk zou geen uitzondering moeten zijn, maar juist de standaard. Daarbij kun je natuurlijk wel gebruikmaken van gestandaardiseerde elementen, die je op zo'n manier aansluit bij de cliënt dat deze betekenis krijgen in zijn leven.

Dat is de kern van dit boek: de ruimte van de professional binnen de kaders, verantwoording afleggen over het handelen, zoeken naar zekerheid in standaarden en daar op autonome en verantwoorde wijze mee omgaan.

Wanneer doe ik het goed?

Dit boek komt voort uit jarenlange ervaring met het geven van training aan professionals over beroepsethiek en het beantwoorden van vragen in het ethisch-juridische spreekuur van de beroepsvereniging van professionals in sociaal werk, de BPSW. Daarin heb ik gemerkt dat professionals worstelen met de vraag: wanneer doe ik het goed? Enerzijds is dat een technische vraag: wat zijn goede interventies of methoden? Maar veel vaker gaat het over de ethische dimensie of juridische kaders. Wat doet mensen goed? Wat betekent dat voor mijn handelen? Of zoals het in de beroepscode staat: hoe kan ik mensen tot hun recht laten komen? De beroepscode is als bijlage in dit boek opgenomen.

Sociaal werk is een ongewisse praktijk. Ondanks de tijdsgeest die vooral uit lijkt te gaan van maakbaarheid, meetbaarheid en voorspelbaarheid, blijft het altijd een beetje zoeken naar wat goed is voor de individuele mens. Ieder mens is anders en heeft andere behoeften. Aansluiten bij de persoon en een goede werkalliantie blijken sowieso effectiever te zijn dan de interventie zelf. Dus hoe kun je dan weten wat je moet doen? Daarbij komt nog de moeilijkheid dat er meestal wel, maar soms ook geen verband is tussen je handelen als professional en het effect daarvan. Je kunt alles 'goed' doen en dan toch niet het gewenste resultaat bereiken. Andersom kan het ook ineens goed gaan met mensen, zonder dat je de aanpak hebt veranderd. Dat heeft dan vaak met factoren in de omgeving of levensloop te maken. Maakt het dan eigenlijk wel uit wat je als professional doet? Dit boek is een pleidooi om dat wat je doet – en soms ook laat – goed te onderbouwen. Daarmee voorkom je dat je als professional uitsluitend op het resultaat van je handelen beoordeeld wordt. En je kunt dan voor jezelf vaststellen of je goed en zorgvuldig hebt gehandeld, zonder te

moeten afwachten hoe het in de specifieke casus uitpakt. Het uitgangspunt is dat als je het goed doet, het dan ook goed zal gaan. Maar de beoordeling van het 'goed doen' is niet alleen af te meten aan het 'goed gegaan'. Aan het einde van het boek komen we daar nog even op terug.

Ik heb gemerkt dat professionals behalve met het ontbreken van de onderbouwing ook worstelen met een gefundeerd professioneel oordeel. Soms uit dat zich in het formuleren van een oordeel waarvan de professional denkt dat het in ieder geval bij een van de betrokkenen op instemming kan rekenen (dat kan ook de manager of een collega zijn). En soms – bij flink doorvragen – leidt het ertoe dat professionals zeggen: 'Maar wie ben ik dan om daar iets van te vinden? Ik kan dat toch niet voor een ander bepalen?' Daar lijkt een soort veronderstelling onder te zitten dat je niet voor een ander mag bepalen. En dat klopt ook. Mensen die aan je zorg zijn toevertrouwd, beslissen zo veel mogelijk zelf. Dat is de kern van sociaal werk: mensen zodanig informeren en ondersteunen dat ze besluiten nemen waardoor hun eigen levensproject waardevol en zinvol wordt. Maar je advies of je analyse, daar mag je voor gaan staan. Dat komt tot stand door al je expertise en competenties te gebruiken. Bovendien is het je professionele opdracht om er iets van te vinden. Als zij het zelf zouden kunnen, hadden ze je niet nodig. De kern van het professionele handelen is – zorgvuldig en in lijn met de professionele standaard – beoordelen, beslissen en handelen.

De dilemma's die worden voorgelegd in het spreekuur gaan vaak over de vraag wat het beste is voor de cliënt in de specifieke situatie. Maar uit een groot deel van de vragen komt naar voren dat professionals dat wel weten, maar vervolgens een dilemma ervaren bij de verwezenlijking van 'het beste'. De best passende zorg is bijvoorbeeld niet ingekocht, er is een wet die in de weg zit, het beleid van de instelling staat het niet toe, in een multidisciplinair overleg is iets anders besloten, enzovoort.

Wanneer ik professionals vraag hoe zij omgaan met morele dilemma's, dan zeggen zij vaak: 'Ik handel naar eer en geweten.' Het is een uitspraak die aangeeft dat zij niet zomaar iets doen, maar hun handelen baseren op een moreel fundament. Op zich is er niets mis met handelen naar eer en geweten. Maar het is voor een cliënt vaak onduidelijk hoe 'eer en geweten' er bij een specifieke hulpverlener uitziet. Be-roep je je in een casus op wat de wet zegt? Of op wat het beleid is van je instelling? Of baseer je je vooral op je eigen normen en waarden? Hoe pakt dat dan uit als de cliënt heel andere normen heeft? In de praktijk blijkt dat wanneer wet, instellings-beleid en richtlijnen niet eenduidig zijn, sociaal werkers het lastig vinden om een weloverwogen keuze te maken.

Professionele besluitvorming

In 2017 verscheen een rapport van een onderzoek naar professionele besluitvorming in het sociaal werk. Een van de conclusies van het onderzoek was dat professionals ‘zich nog maar weinig bezighouden met kennis over wat werkt, over werkzame mechanismen of effectieve interventies. Ze onderbouwen hun handelen en besluiten vooral op gevoel en intuïtie, routine, en ervaringen uit het verleden’ (Spierts et al., 2017, p. 97). Wanneer wordt doorgevraagd, blijken kennis, argumentatie en afweging wel een grote rol te spelen, maar dan op impliciete wijze. Uit het onderzoek blijkt ook dat professionals zelf nauwelijks stilstaan bij de wijze van besluitvorming. Naar aanleiding van een vervolgonderzoek in 2019 concluderen de onderzoekers dat er nog winst te behalen valt bij het gebruiken van actuele kennis bij besluitvorming. Het is dus niet zo dat professionals maar wat doen of dat ze slechte besluiten nemen. Maar ze vallen vaak terug op intuïtie, waarbij de professionele argumenten niet worden geëxpliciteerd.

Handelingsmodel voor zorgvuldig beslissen

Dit boek brengt de kaders van de professional in beeld en biedt een model om zorgvuldig, verantwoord en autonoom gebruik te maken van de ruimte die je als professional hebt.

Het boek is ingedeeld in drie delen. Het eerste deel is theoretisch van aard en gaat in op de professionele status van het sociaal werk.

In het eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in hoeverre sociaal werk een professie is. Deze discussie speelt al sinds de opkomst van het beroep, en een definitief antwoord is er vooralsnog niet op gegeven. De antwoorden die in de afgelopen ruim honderd jaar zijn gegeven op deze vraag, leveren echter wel mooie inzichten op die bijdragen aan de positionering van de beroepscode en de professionele identiteit. Omdat dit boek in de kern gaat over professionele ruimte en hoe je daar als professional invulling aan kunt geven, is dit het verkennen waard.

Professionaliteit bestaat uit twee dimensies: de individuele en de collectieve. De nadruk in dit boek ligt op de individuele dimensie, het handelen van een sociaal werker in de concrete situatie. Het kader, echter, waar de professional gebruik van maakt, bevat aspecten van de collectieve dimensie. Die aspecten komen aan bod in hoofdstuk 2.

De discretionaire ruimte en professionele autonomie staan centraal in het derde hoofdstuk. Deze begrippen zijn in opmars sinds de roep om ‘meer ruimte voor de professional’ steeds luider werd. Met name de professionalisering en de transitie in de jeugdhulp en jeugdbescherming hebben daar een nieuwe impuls aan gegeven. In dit hoofdstuk worden de centrale concepten verkend. Wat betekenen de begrippen die we gebruiken voor de verschillende aspecten? Vervolgens wordt een ‘anatomie van discretion’ gepresenteerd, gebaseerd op het werk van Anders Molander. In het hoofdstuk wordt de discretionaire ruimte niet alleen bejubeld, maar wordt ook

gesproken over de problematische aspecten ervan, zoals de bedreiging van democratische beginselen, het aspect van willekeur en in hoeverre besluiten eigenlijk rationeel tot stand komen.

In het tweede deel van het boek wordt het model voor verantwoord handelen geïntroduceerd. In hoofdstuk 4 wordt een model voor professioneel handelen geschetst. Dit model is behulpzaam bij het onderbouwen van het professionele handelen. Naast een globale schets van het model wordt aandacht besteed aan de kern van het model, de actoren die de professionele relatie vormgeven.

In hoofdstuk 5 wordt de relationele dimensie toegelicht. Sociaal werk begint bij de mens in zijn context. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt uitgebreid ingegaan op de kaders van de institutionele lijn en op hoe deze zich verhouden tot het handelen van de professional in relatie tot de mens met wie hij samen de professionele relatie vormgeeft.

De kaders op de professionele lijn – de technisch-instrumentele en de ethisch-normatieve dimensie – worden toegelicht in hoofdstuk 7 en 8.

Het laatste deel van het boek gaat in op het gebruik van het model in de praktijk. In hoofdstuk 9 wordt een stappenplan behandeld dat de kaders voor verantwoord handelen samenbrengt om zo tot een zorgvuldige afweging te komen in concrete situaties.

In het laatste hoofdstuk komen we terug op de discretionaire ruimte en professionele autonomie van professionals in sociaal werk. In dit hoofdstuk wordt benadrukt waarom het belangrijk is voor professionals om hun handelingsruimte op verantwoorde wijze in te vullen.

Online studiemateriaal

Op www.coutinho.nl/professioneleautonomie vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:

- ▶ reflectievragen
- ▶ opdrachten
- ▶ verder lezen en kijken

Wat het goede is, of wat uiteindelijk goed zal blijken te zijn, zal in het sociaal werk voor een deel altijd ongewis blijven. Die ongewisheid kan ook dit boek niet weg nemen, het is een wezenlijk kenmerk van vrijwel alle professies die met mensen in hun specifieke context werken. Maar het model kan wel helpen bij ‘goed gedaan’ in de zin dat de professional zich bij het nemen van besluiten heeft gebaseerd op alle relevante kaders en zijn handelen op basis van die kaders kan onderbouwen.

Dit boek is geschreven voor sociaal werkers in opleiding en sociaal werkers die al in de praktijk werken en zich willen doorontwikkelen. Het model is dagelijks te gebruiken bij het nemen van beslissingen, het geeft richting aan het handelen en handvatten om een besluit te beargumenteren.

Dit boek zou nooit tot stand zijn gekomen zonder de vele gesprekken met vele professionals en studenten die ik heb gevoerd over hun praktijk en wat ze daarin ervaren. Iedereen met wie ik in de afgelopen jaren heb gesproken over professionaliteit, autonomie en beroepsethiek is in zekere zin medeauteur van dit boek. Zonder hun praktijkverhalen, feedback en vragen was ik nooit op het idee van dit model gekomen. Ik ben mijn beroepsgenoten op het gebied van sociaal werk en ethiekondersteuning dan ook dankbaar. Speciale dank gaat uit naar mijn collega's bij de BPSW; zij blijven me inspireren door hun passie voor het sociaal werk en professionalisering. Last but not least wil ik de mensen in mijn directe omgeving bedanken. Of ze nu zelf affiniteit met het sociaal werk hebben of niet, de bereidheid om naar mijn hersenspinsels en plannen te luisteren was altijd hartverwarmend groot.

NB Waar 'hij' staat kan ook 'zij', 'die' of 'hen' gelezen worden.

The background is a solid orange color. Overlaid on this are several large, irregular hexagonal shapes. Each hexagon is composed of a grid of smaller triangles, creating a tessellated effect. The hexagons are in various shades of orange and white. One large hexagon in the center is white with orange triangle outlines. Other hexagons are in different shades of orange, some with white triangle outlines and others with orange outlines. The overall pattern is abstract and geometric.

Deel 1 — Theorie

1 —

Sociaal werk als professie

Zeggen dat sociaal werk een *beroep* is, leidt over het algemeen niet tot veel discussie. Je kunt er immers een opleiding voor volgen, er zijn veel betaalde functies als sociaal werker en internationaal is het beroep algemeen erkend. Maar in hoeverre sociaal werk als een *professie* gezien kan worden, is minder eenduidig te beantwoorden. Toch spreken we in het sociaal werk over professionals, professionaliteit en processen van professionalisering.

Een professie is een beroep, maar niet alle beroepen zijn professies. Professies zijn speciale beroepen. Professies beschikken over kenmerken die niet voor alle beroepen gelden. Tegelijkertijd gelden veel professionele kenmerken ook voor andere beroepen, zoals een activiteit die specialistische kennis vergt. Dat maakt het allemaal niet makkelijker, en daarom zijn er altijd discussies over wat een beroep tot een professie maakt en welke beroepen tot de professies gerekend mogen worden.

De beoefenaren van een professie – een specifiek beroep – noemen we professionals. In de inleiding hebben we gezien dat het begrip professional of professioneel ook in de context van kwaliteit wordt gebruikt. Als iemand heel erg goed is in wat hij doet, noemen we dat een professional. Maar soms noemen we iemand ook al een professional als hij wordt betaald voor wat hij doet, in tegenstelling tot een vrijwilliger of een amateur (bij voetbal bijvoorbeeld).

Velen zullen beweren dat het niet relevant is of sociaal werk een professie is of gewoon een beroep. Je dient je professioneel te gedragen en verder doe je gewoon je werk zonder al dat filosofische gedoe. Maar in die ogenschijnlijke relativering wordt dan toch weer het begrip ‘professioneel’ gebruikt. Hoe moeten we het hier opvatten? En ‘gewoon je werk’ is al net zo problematisch. Wie bepaalt wat de missie en de activiteiten van sociaal werk zijn? En wie bepaalt of een beroepsbeoefenaar het ‘goed’ doet? In een commercieel beroep is het vaak de klant die bepaalt wat jouw werk is en of je het goed doet. En in een bureaucratisch beroep zijn het de democratisch tot stand gekomen kaders die het werk definiëren. Bij een ambacht is het vooral het materiaal dat de definitie van werk stuurt, in de zin dat het de grenzen en mogelijkheden van *be-werk-ing* bepaalt. Voor mensgerichte beroepen ligt het

nog iets complexer. Hoe krijgt de beroepsuitoefening vorm? Welke bakens of criteria hanteren we daarbij? Sociaal werk heeft dan nog – in tegenstelling tot veel andere beroepen – de uitdaging om niet alleen het welzijn van het individu te bevorderen, maar ook te ijveren voor een sociaal rechtvaardige samenleving.

Een reden waarom het belangrijk is om toch de discussie aan te gaan, is dat een professie zichzelf reguleert en controleert. Dat voorkomt dat anderen gaan bepalen en voorschrijven hoe professionals hun werk moeten verrichten. Zo blijft de discretionaire ruimte een ruimte waarin professionals op basis van professionele argumenten hun afwegingen maken. Binnen die ruimte zijn professionals autonoom. Uiteraard moeten zij daarover wel verantwoording willen en kunnen afleggen. Maar dat is iets anders dan vervallen tot het uitvoeren van beleid of handelingen die anderen hebben bedacht. Op de discretionaire ruimte gaan we in hoofdstuk 3 nader in.

In dit hoofdstuk verkennen we wat een beroep tot een professie maakt. We bespreken de verschillende benaderingen om naar professies te kijken en zullen dan vaststellen in hoeverre sociaal werk tot de professies gerekend kan worden. En of het op grond daarvan ook succesvol aanspraak mag maken op professionele autonomie.

1.1 — Herkomst van het begrip ‘professie’

Tegenwoordig lijkt het wel alsof alles professioneel is. Het woord ‘professioneel’, of ‘professional’, wordt aan van alles toegevoegd. Een bekend theemerk heeft thee met het label ‘professional’, en ook wasmiddel en kauwgom krijgen die kwalificatie mee. Je kunt op verschillende plekken in het land professioneel zonnen, een professionele aanhanger huren of een professionele partytent kopen. Wat willen deze aanbieders eigenlijk benadrukken met het woord ‘professioneel’? Ze lijken met name te willen uitstralen dat het product beter is dan andere producten omdat het professioneel is. Professioneel duidt dan op goed, deskundig, veilig, weloverwogen. Het product wordt niet zomaar in elkaar geflanst, maar is van goede kwaliteit.

Het begrip professie en alle afgeleiden daarvan komen van het Latijnse *professio*. De letterlijke betekenis is jezelf verklaren of iets beloven. Het begrip werd oorspronkelijk in religieuze zin gebruikt met betrekking tot de (klooster)gelofte of eed die wordt afgelegd. Het is een openlijke bekendmaking van je roeping, en dan komt het al in de buurt van het begrip *beroep* in de zin van een *beroeping*. We schrikken er tegenwoordig een beetje voor terug om sociaal werk als roeping te zien. De meesten hebben daar de associatie van volledige toewijding bij, met een hoge mate van zelfopoffering en weinig ruimte voor andere zaken. Hedendaagse opvattingen van

professie en professional benadrukken daarentegen vaak het deskundige, objectieve en soms ronduit zakelijke karakter van een professie.

Geestelijken, dus degenen die een religieuze gelofte hebben afgelegd (ook wel ‘geprofasten’ genoemd), behoren tot de klassieke professies, net als artsen en advocaten. Deze klassieke professies worden vaak als ideaaltyping gebruikt voor moderne professies. De kenmerken van de klassieke professies worden dan gebruikt als criterium of maatstaf voor andere beroepen.

1.2 — Wat maakt een beroep tot een professie?

Wie zoekt naar een omschrijving van een professie, kan verschillende definities vinden. Het denken over professies heeft vooral plaatsgevonden binnen de arbeids-sociologie. Of men een beroep tot de professies rekent, hangt voor een groot deel af van de benadering die men kiest om een professie te beschrijven. We beschrijven hierna de meest gangbare benaderingen.

Kenmerkenbenadering

Binnen de (arbeids)sociologie wordt over het algemeen de kenmerkenbenadering gebruikt om naar professies te kijken. Deze kenmerken worden ook wel ‘attributen’ genoemd, en daarom kun je deze benadering ook tegenkomen onder de noemer attributenbenadering. Professies zijn in deze benadering beroepen die specifieke kenmerken bezitten. Bijvoorbeeld een eigen (beroeps)opleiding, een beroepscode, een afgebakende kennisbasis (*body of knowledge*) en een wettelijk beschermde titel. De kenmerkenbenadering beoordeelt een beroep aan de hand van het aantal ‘professionele’ kenmerken om te bepalen of we van een professie kunnen spreken.

De kenmerken of attributen die vaak worden genoemd zijn (gebaseerd op Greenwood, 1957; Flexner, 1915; Millerson, 1964):

- ▶ een systematische theoretische fundering van het professionele handelen, die meteen ook het beroep afbakt;
- ▶ het professionele handelen is een ‘geleerde’ maar praktische activiteit gebaseerd op deze theoretische kennis, en dus niet gebaseerd op routine;
- ▶ het beroep heeft een academische beroepsopleiding;
- ▶ het beroep heeft een zekere mate van zelforganisatie, meestal in de vorm van een beroepsvereniging, waarbij lidmaatschap of registratie vereist is om het beroep te mogen uitoefenen;
- ▶ de beroepsvereniging heeft een beroepscode en beschikt over een schorsingsrecht dat wordt uitgevoerd door middel van professionele toetsing of tuchtrecht;
- ▶ professionals zijn bereid verantwoording over hun handelen af te leggen;
- ▶ wettelijke titelbescherming, dat betekent dat het strafbaar is om ten onrechte de titel te voeren;
- ▶ maatschappelijke erkenning van het beroep;

- ▶ de beoefenaren zijn gemotiveerd door altruïsme en het centraal stellen van de belangen van degenen die aan hun zorg zijn toevertrouwd;
- ▶ de professie en professionals streven het algemeen belang na;
- ▶ een eigen cultuur en jargon.

Kritiek op de kenmerkenbenadering

Alhoewel de kenmerkenbenadering de meest gangbare benadering is om naar professies te kijken, is deze benadering ook bekritiseerd. Klegon (1978) bijvoorbeeld zegt dat men het er vaak wel over eens is dat de kenmerkenbenadering de juiste manier is om te beoordelen wat tot de professies gerekend mag worden, maar dat sociologen het vervolgens niet eens zijn over wat de kenmerken zouden moeten zijn. Sociologen hanteren verschillende lijsten met kenmerken. Die vertonen vaak wel veel overeenkomsten, maar zijn niet gelijk. Beroepen die volgens het ene lijstje een professie zijn, zijn dat volgens een ander lijstje misschien niet.

Een ander punt van kritiek komt van Roth (1974). Zijn kritiek luidt dat de kenmerkenbenadering te veel gericht is op het eindproduct en te weinig op de processen van professionalisering die voorafgaan aan het verwerven van de kenmerken. Volgens de kenmerkenbenadering is een beroep dus pas een professie als het over alle kenmerken beschikt. Daarmee wordt het proces genegeerd waarin een beroep steeds meer kenmerken verwerft en – op een schaal – steeds professioneler wordt. Op processen van professionalisering komen we in paragraaf 1.5 terug.

Functionalistische benadering

De functionalistische benadering gaat uit van de specifieke functie die een professie in de samenleving heeft. Functionalisten zien de samenleving als een – op een organisme lijkend – geheel, waarbinnen ieder zijn rol heeft binnen de sociale, economische en politieke structuur. Professies hebben de rol om maatschappelijke aspecten te bevorderen, in tegenstelling tot een meer economische functie. Op basis van de specifieke functie worden aan de professie status en handelingsruimte toegekend. Artsen en verpleegkundigen hebben de maatschappelijke functie, de maatschappelijke opdracht of het maatschappelijke mandaat om gezondheid te bevorderen, en daarom krijgen zij de formele positie om hun missie na te streven en de handelingsruimte om dat in redelijke autonomie te doen. Sociaal werk heeft de functie om het sociaal functioneren en welzijn van mensen te bevorderen en te ijveren voor een rechtvaardige samenleving. Vanwege die functie wordt sociaal werk door de overheid gefinancierd en krijgen sociaal werkers ruimte en erkenning om die maatschappelijke functie te vervullen. De mate van erkenning en ruimte verschilt per beroep, en dat heeft met de status te maken. Hoe belangrijker de maatschappelijke functie wordt geacht en hoe meer een beroep wordt gezien als een professie, hoe meer ruimte en erkenning.

Kritische benadering

Er zijn ook wetenschappers die kritisch kijken naar professies. De oorsprong van die kritiek ligt bij Max Weber, die stelde dat professies geprivilegieerde beroepsgroepen zijn die sociaaleconomische voordelen monopoliseren (Vuijsje, 1977).

Ivan Illich (1977) sluit daarbij aan met zijn machtsbenadering. In zijn visie zijn professies uit op *occupational control*. Professionals zijn er bovenal op uit om macht uit te oefenen (*professional power*). Ze maken cliënten afhankelijk (*dependency cultures*) en snijden deze af van het eigen probleemoplossend vermogen (*disabling*). De ‘machtsstrategie’ ziet er volgens Illich als volgt uit (Van Houten, 2006, p. 19):

- ▶ Claim een eigen kennisdomein en jargon dat buitenstaanders niet beheersen.
- ▶ Claim een eigen interventiedomein waar de cliënt geen zeggenschap over heeft.
- ▶ Claim een behandelingsmonopolie en ontwikkel een eigen methodiek.
- ▶ Dwing maatschappelijke erkenning af.
- ▶ Maak cliënten afhankelijk en ontken hun eigen probleemoplossend vermogen.
- ▶ Creëer een wij-gevoel van beroepsbeoefenaren.
- ▶ Disciplineer de beroepsgroep.

In deze kritiek weerklinkt vooral het idee dat professies hun eigen domein claimen uit een soort eigenbelang. Door hun macht over het beroep en het beroepsdomein af te bakenen, houden ze zelf de controle en zien ze zich verzekerd van status en een verzekerd inkomen. De meeste professionals zullen dat beeld bestrijden. Het gaat hun juist om een zorgvuldige beroepsuitoefening, waarbij ze de afhankelijke ander willen beschermen tegen wanpraktijken en uitbuiting.

Ideaaltypische benadering

Een ideaaltyping is een mentaal construct waarin je een verschijnsel in zijn meest gewaardeerde vorm verbeeldt (De Jonge, 2019). Beseffende dat deze perfecte uitingsvorm van een verschijnsel in de werkelijkheid niet voorkomt, kun je wel de kenmerken van de ideaalvorm beschrijven als een wenkend perspectief of ambitie.

Ed de Jonge (2011, 2015a) heeft een ideaaltypisch model van professionaliteit ontwikkeld met de focus op het sociaal werk. Zijn model gaat uit van drie domeinen van professionaliteit: de activiteiten, de focus of het doel, en de verankering of ook wel facilitering. De focus krijgt vorm in de missie en verantwoordelijkheid van de professie.

De missie van een professie is volgens De Jonge het realiseren van een humanitaire waarde in complexe omstandigheden. ‘Een professie is een beroep dat je alleen kunt begrijpen vanuit een humanitaire waarde. Dit is een belangrijk verschil met bijvoorbeeld ambachtelijkheid, waarin niet het nastreven van een abstracte waarde centraal staat, maar het beheersen van een concreet materiaal, bijvoorbeeld hout of metaal’ (De Jonge, 2011, p. 40). De Jonge baseert zijn ideaaltypische model voor

een groot deel op het werk van arbeidssocioloog Elliot Freidson (2001). De kern van een professie is volgens Freidson ‘doing good’. Hij spreekt daarbij over transcendente waarden en het algemeen belang (Freidson, 2001, p. 122). Hij legt het begrip ‘transcendent’ verder niet uit, maar geeft voorbeelden zoals rechtvaardigheid, voorspoed, waarheid en gezondheid.

Freidson gaat in zijn boek in op verschillende manieren om arbeid te organiseren. Hij benoemt eerst de twee logica’s die al bestaan: de bureaucratische en de marktlogica. In de bureaucratische logica wordt werk hiërarchisch georganiseerd en gecontroleerd. Leidende principes zijn rechtmatigheid en gelijkheid. Het werk wordt veelal procedureel ingericht. Daarnaast identificeert Freidson de marktlogica. Daarbinnen zijn vraag, aanbod en klanttevredenheid de regulerende principes.

Freidson voegt daar een derde logica aan toe: de professionele logica. In zijn ideaaltypering worden de organisatie van en controle over het werk door de beroepsgroep uitgevoerd. Professionalisme is van belang op het moment dat de taken niet uniform zijn, het werk om gespecialiseerde kennis vraagt en waar de professional over een zekere discretionaire ruimte beschikt. Die ruimte en autonomie zijn volgens Freidson te legitimeren omdat de professional zijn beste kunnen inzet voor de cliënt, het algemeen belang en de waarde die de professie beoogt te realiseren. In dit boek zullen we nog een paar keer aan Freidson refereren, omdat zijn drie logica’s terug te zien zijn in het model dat we in dit boek presenteren.

1.3 — Is sociaal werk een professie?

Al in 1915 stelt Abraham Flexner de vraag of sociaal werk een professie is. Sociaal werkers willen volgens hem graag dat hun beroep gezien wordt als professie, zoals artsen gezien worden als professionals. Voor hij de vraag beantwoordt of sociaal werk een professie is, analyseert hij eerst wat de kenmerken van een professie zijn. Hij stelt dat de klassieke professies – geneeskunde, advocatuur, geestelijkheid – over bepaalde kenmerken beschikken (zie ook de kenmerkenbenadering bij paragraaf 1.2).

Het eerste kenmerk dat hij noemt is dat de activiteiten van een professional in essentie intellectueel zijn. Niet het maken, vervaardigen of handelen is de belangrijkste activiteit van een professional, maar het *dénken*. Dat wil niet zeggen dat werken met gereedschappen per definitie uitgesloten is. Maar bij de professies die gereedschap gebruiken, komt de kernactiviteit niet voort uit het gebruik van het gereedschap. Flexner benoemt dat de problemen waarmee een professional zich bezighoudt vaak gecompliceerd zijn. Een professional beschikt over een grote mate van professionele ruimte om te beoordelen wat hij zal doen. Hij staat niet onder bevel

van anderen, hoewel hij wel met anderen samenwerkt. Het werk is teamwerk, maar de verantwoordelijkheid is persoonlijk, zo stelt Flexner.

Daarnaast is hij van mening dat het professionele werk niet routinematig kan zijn. Het slechts uitvoeren van een techniek – of het nu een instrumentele techniek is of een psychosociale interventie – valt niet onder professioneel werk. Flexner stelt zelfs dat het louter toepassen van kennis geen professionele activiteit is. Professionals boren steeds nieuwe bronnen van soms nog ruwe kennis aan, en genereren zelf kennis door die ruwe kennis te betrekken op praktische vraagstukken. Ze moeten dus steeds op zoek naar nieuwe ervaringen of kennis, want de ideeën die daarvan daan komen zorgen ervoor dat professionals niet vervallen tot simpele routine, tot het verlies van het intellectuele en verantwoordelijke karakter van professionele activiteit.

Het tweede criterium van een professie is daarom het *geleerde* karakter. Een professie is dus in essentie een denkactiviteit die gebruikmaakt van aangeleerde kennis.

De toepassing van die geleerde kennis en de aanwending van de denkkraft hebben echter altijd een *praktisch* doel. Geen enkele professie kan zuiver academisch of theoretisch zijn. Het ruwe materiaal komt uit wetenschappelijke kennis, maar de professionele activiteiten gaan uiteindelijk over het ‘doen’. Daarom is voor een professie het trainen van vaardigheden – de praktische uitwerking van theoretische ideeën – een onmisbaar aspect.

Flexner hecht ook veel waarde aan de gemeenschap van beroepsbeoefenaren. Hij ziet die als broederschap, als *kasten*.

Flexner komt op zes criteria (kenmerken) waar professies aan voldoen.

- 1 Een professie betreft vooral een intellectuele activiteit met een grote individuele verantwoordelijkheid.
- 2 Een professie haalt het ruwe materiaal voor het handelen uit de wetenschap en het leren.
- 3 Dit materiaal wordt verwerkt tot een praktisch doel en activiteiten.
- 4 Professies en professionals beschikken over technieken die educatief – door onderwijs, training – overdraagbaar zijn.
- 5 Ze neigen tot zelforganisatie, in de vorm van een beroepsvereniging.
- 6 Professionals worden toenemend altruïstischer in motivatie.

Flexner past de criteria toe op verschillende beroepen, waaronder het sociaal werk. Hij bestrijdt niet dat sociaal werk intellectueel is en berust op wetenschappelijke dan wel ‘geleerde’ kennis. Hij is echter van mening dat sociaal werkers niet zelf oplossingen voor complexe problemen bedenken en uitvoeren, maar mediëren of bemiddelen tussen de cliënt die iets nodig heeft en de specialistische behandelaars. Ze analyseren wel, maar bij het bedenken en uitvoeren van de oplossing betrekken

ze vooral andere professies. Flexner stelt zich op het standpunt dat een sociaal werker geen *originele* actor is. Hij meent ook dat sociaal werk geen specifiek, eigen doel heeft, zoals dat wel het geval is bij de geneeskunde, de advocatuur en de geestelijkheid. Hij ziet sociaal werkers vooral als actoren die de kennis en expertise van andere professies inroepen om een oplossing voor de persoon in kwestie te coördineren.

Hij meent dat het ontbreken van dit eigen doel problemen oplevert voor de opleiding van sociaal werkers. Het veld is zo breed, dat het onmogelijk is om mensen daar goed in op te leiden. Je hebt eerder bepaalde mensen nodig dan bepaalde vaardigheden. Hij merkt fijntjes op dat de directeurs van scholen van sociaal werk vaak uit andere disciplines komen; het zijn theologen, economen. Dan wijst hij nog op iets anders, namelijk dat professies en professionals over het algemeen in staat zijn om met hun beroepsuitoefening in hun levensonderhoud te voorzien. In de tijd dat Flexner schrijft – in 1915 – was dat voor sociaal werk of filantropie helemaal niet gebruikelijk. Het was meer een vrijwillige roeping dan een betaald beroep. Al met al komt Flexner tot de conclusie dat sociaal werk nog geen volledige professie is, omdat niet aan alle kenmerken wordt voldaan.

Maar wat volgens Flexner het meeste telt is *professionele spirit*. Het vooropstellen van de belangen van anderen, de menselijke waarde en het spirituele element. Het gaat niet om de wereldlijke status van comfort en geld. En daar is sociaal werk volgens hem dan wel heel erg goed in.

Etzioni (1969) schreef over de professionalisering van docenten, verpleegkundigen en sociaal werkers. Hij ging daarbij uit van de kenmerkenbenadering en legde de genoemde beroepen langs de verschillende kenmerken. Hij kwam tot de conclusie dat onder andere sociaal werk (nog) geen volledige of complete professie was, maar een semiprofessie. De verschillen met de klassieke professies volgens zijn analyse zijn:

- ▶ minder status;
- ▶ een kortere periode van opleiding en training;
- ▶ minder specialistische of expertkennis;
- ▶ een beperktere autonomie;
- ▶ minder nadruk op het vertrouwelijke karakter van het werk.

Het verschil tussen een klassieke professie en een semiprofessie is niet eenduidig te bepalen. Professies bewegen zich langs een continuüm, waarin ontwikkeling mogelijk is.

1.4 — Professionaliseringsprocessen

Als we de kenmerkenbenadering als uitgangspunt nemen, en de kritiek van Roth daarop (zie paragraaf 1.2) meenemen, dan is het mogelijk zinvol om te kijken hoe